

aan zijn einde gekomen in de loop van de derde eeuw, toen de grenzen geteisterd werden door invallende groepen van buiten.

Het omvangrijke, zeer fraai uitgegeven boek bevat bijdragen van een groot aantal medewerkers aan de laatste opgravingen en specialisten die zijn gevraagd om hun specifieke kennis om bijzondere objecten te beoordelen. Het werk is geen opgravingsverslag en/of documentatie van de belangrijkste gegevens en vondsten, maar combineert hoofdstukken over die opgravingen en hun geschiedenis met teksten aangaande de geschiedenis van de plaats, de naam van de inheemse bewoners (Cananefaten, Canninefaten, Cannanefaten...) en stukken over het onderzoek en over speciale vondsten. De laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de bewoners van de betreffende terreinen in de laatste twee eeuwen en zijn vooral voer voor de Voorburgers zelf. Misschien is het om die wisselende invalshoek dat ik enige aarzelingen heb over dit boek: de vakman vindt vaak nét niet wat hij zoekt, voor de leek lijkt de tekst mij vaak te uitvoerig en te gedetailleerd. Er zijn overigens veel herhalingen en er had meer met kruisverwijzingen kunnen worden gewerkt, waardoor het geheel compacter was geworden. Wat die vakman betreft: het is niet meer van deze tijd om exposés over opgravingen te voorzien van honderden tekeningen van scherven en potten en pannen, maar nu blijft het materiaal te veel buiten schot, tenzij het om de mooie, hele en fotogenieke stukken gaat. In het hoofdstuk over inscripties bijvoorbeeld worden de vier stenen altaartjes besproken die al in de zestiende eeuw bekend waren, terwijl de talloze andere teksten (voornamelijk stempels op dakpannen) zijn weggelaten. Zeker, die komen dan wel verstrooid door de tekst voor, maar hadden in dit verband moeten worden uitgelicht. Bij de mooie bronzen beelden en beeldjes die we vinden in de hoofdstukken 25 en 26, vraag ik me af of dit nu alle bronsmateriaal is of niet. En zo is dat vaak het geval.

Het is een kwestie van smaak, maar de lief ogende reconstructietekeningen van landschap en nederzetting, met rokende schoorstenen onder een helder blauwe lucht, kunnen misleidend zijn. De mensen lopen er als Romein of als inheemse persoon, in militaire uitmonstering c.q. ruwe gewaden, tevreden bij... Er zijn zelfs enige hoofdstukken waarin een 'eigentijdse' beschrijving en een dag uit het leven van een naamloze bakker en zijn vrouw worden gegeven. Voor wie zijn die nu bestemd? Mijn laatste punt van kritiek is dat er geen samenvatting in het Engels of Duits is opgenomen. Ik denk dat de resultaten van het onderzoek ook buiten onze grenzen op belangstelling zouden kunnen rekenen. Helaas blijft zo — evenals in veel van de verplichte opgravingsverslagen van veldwerk door opgravingsbureaus — de provinciaal-Romeinse archeologie in de provinciale modder van Voorburg steken. En dat is jammer, gezien de fantastische gegevens die dit boek rijk is.

Eric M. Moormann

Bosma, K., Mekking, A. J. J., Ottenheim, K. A. (eds.), *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle, Amsterdam: Waanders, Prins Bernhard

cultuurfonds, 2007, 688 blz., €32,95, ISBN 978 90 400 8927 5).

Een diepgravende en leesbare interpretatie geven van veertienhonderd jaar bouwen in en aan Nederland, in zevenhonderd bladzijden tekst en illustraties, kan dat? *Bouwen in Nederland 600-2000* biedt een proeve van geschiedschrijving van verschillende typen van gebouwen, van plattegronden van stadsuitbreidingen en van de moderne kaart van Nederland. Dit boek is blijkens een mededeling van de redactie in het Voorwoord de opvolger van het driedelige *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* onder redactie van F.A.J. Vermeulen uit 1928-1941 en van het tweedelige *Duizend Jaar Bouwen* van E.H. Ter Kuile, S.J. Fockema Andreae en R.C. Hekker uit 1948-1957.

Een heldere en logische ordening is het halve werk voor een encyclopedische geschiedenis van het bouwen. De eerste laag van die ordening is een indeling in vijf periodes: de vroege middeleeuwen (600-1100), de middeleeuwen (1100-1500), de periode van 1500 tot 1800, de negentiende eeuw en, tenslotte, de twintigste eeuw. De logica van deze indeling wordt gezocht in een combinatie van de toenemende complexiteit van artefacten (typen gebouwen, stadswijken en landschappen) en de daaruit voortspruitende specialisatie binnen het bouwbedrijf. In de vroege middeleeuwen was er sprake van een gering aantal typen gebouwen zoals kerken, kastelen en boerderijen. Deze artefacten werden voor uiteenlopende doeleinden gebruikt. Zo verbleven mensen en dieren nog heel lang onder één dak. De variatie in vormen, constructies en bouwmaterialen was betrekkelijk gering. Met de groei van het aantal typen gebouwen, zoals adellijke en burgerlijke woonhuizen, arbeiderswoningen, stadhuis, waag, visafslag en fabrieksgebouw, nam ook het aantal specialismen in de bouwkunde en de bouwkunst toe. Aan het eind van een lange weg in de tijd, die uitmondt in een waaier aan functies en typen, signaleren de auteurs in het heden weer een aanzet tot convergentie. De eenentwintigste eeuw is het tijdperk van multifunctionaliteit. De diversiteit aan vormen van ruimtegebruik is tegenwoordig dermate groot en de veranderingen gaan dermate snel, dat het niet langer lonend is om bouwwerken voor één bepaalde functie op te richten.

Bouwen in Nederland biedt zicht op de actuele stand van zaken in het vakgebied van de architectuurgeschiedenis in Nederland. Dat is inclusief de geschiedenis van de tuinarchitectuur en de stedenbouwkunde. Het markeert een omslag in dat vakgebied waar het betreft de afbakening van het object van onderzoek en het theoretische perspectief. Het centrale thema van de architectuurgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw was: het duiden van de ontwikkeling van de bouwkunst in stijlen. Denk maar aan romaans, gotisch of functionalistisch. De indeling in bouwstijlen vertoont verwantschap met de taxonomie van planten en dieren in de biologie. Een indeling van gebouwen aan de hand van functies past beter bij een tijd waarin efficiëntie en effectiviteit centrale waarden zijn. Een wisseling van perspectief binnen een wetenschap gaat vaak gepaard met conflicten. Biedt dat een verklaring voor de lange tijdsduur tussen het initiatief uit 1990 en de publicatie in 2007? Insiders weten dat de Nederlandse architectuurgeschiedenis verschillende bloedgroepen kent, vaak georganiseerd rond een leerstoel of een universitair onderzoeks-

instituut. De tekst vertoont (gelukkig) geen aanwijsbare sporen van verschillen in opvatting tussen deze groepen. De redactieleden en auteurs vormen een representatieve doorsnede van de toonaangevende onderzoeksinstellingen op het vakgebied.

De tekst is helder en logisch opgebouwd volgens functionele criteria. Het ontstaan van nieuwe soorten gebouwen en nieuwe specialismen in de bouwkunde wordt op een logische manier in verband gebracht met het ontstaan van nieuwe behoeften aan ruimte in de samenleving. De artistieke component is minder prominent aanwezig dan in de eerder genoemde handboeken over de bouwkunst, maar zeker niet afwezig. In de hoofdstukken over de ontwikkeling van de kerkenbouw in de middeleeuwen of de bouw van woningen voor de elite in de zeventiende en achttiende eeuw, spelen stilistische interpretaties een rol. Dat geldt ook voor de duiding van de ontwikkelingen in bijvoorbeeld de binnenhuisarchitectuur en de tuinarchitectuur. De teksten over stedenbouw en ruimtelijke ordening zijn daarentegen weer geschoeid op de leest van een ordening van functies in het kaartbeeld van de stadswijk, de stad als geheel, de streek en het gehele nationale grondgebied. De auteurs beperken zich niet tot een beschrijving van de feitelijke ontwikkelingen in de gebouwde omgeving maar brengen ook de opkomst van de disciplines architectuur, tuinarchitectuur en stedenbouwkunde in beeld. Een beperking tot de grote lijnen heeft als voordeel dat het gemakkelijker wordt om te komen tot een internationale vergelijking. Een belangwekkende uitkomst van de (summier uitgewerkte) vergelijking luidt dat er een discrepantie bestaat tussen het hoge aanzien van de producten van de Nederlandse architectuur en stedenbouw in het buitenland, enerzijds, en het bescheiden niveau van theorievorming binnen deze vakgebieden in Nederland, anderzijds.

De passages over de geschiedenis van de stedenbouw, woningbouw en ruimtelijke ordening in de twintigste eeuw, het specialisme van de auteur van deze boekbespreking, zijn kritisch, goed gedocumenteerd en gespeend van hinderlijke specialistische uitwijdingen. Voor generalistische historici biedt dit handboek een leesbare en begrijpelijke inleiding in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Met de opkomst van de belangstelling voor de geschiedenis van de plek waar men woont, neemt het belang van de architectuurgeschiedenis als hulpwetenschap toe. Studenten en onderzoekers in technische vakgebieden zoals de architectuur, planologie, stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur doen er goed aan dit boek in zijn geheel te lezen om zicht te krijgen op de genese van hun vak in samenhang met brede maatschappelijke ontwikkelingen. De ontwikkelde en geïnteresseerde leek zal in dit boek vele wetenswaardigheden aantreffen over gebouwen en landschappen in zijn of haar directe leefomgeving. Daarom is het ook een geschikt naslagwerk ter voorbereiding van uitstapjes in ons land.

De lijvige tekst wordt ontsloten door een register op persoons- en plaatsnamen. De hoofdtekst wordt ondersteund met korte beschrijvingen van pregnante voorbeelden in kaders. Het boek is rijk geïllustreerd met goed gekozen illustraties. Veel gebouwen worden afgebeeld in de toestand voordat ze ingrijpend zijn gerestaureerd in de twintigste eeuw. Het antwoord op de vraag of het mogelijk is om veertienhonderd jaar bouwen in een diepgravende

en toch leesbare studie te vatten, kan met een volmondig 'ja' worden beantwoord.

Arnold van der Valk

Claes, J., Claes, A., Vincke, K., *Beschermheiligen in de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, [Kampen]: Ten Have: 2006, 381 blz., €29,95, ISBN 90 77942 25 4).

In vroeger tijden kon men in problematische situaties niet rekenen op rechtsbescherming, sociale voorzieningen, technische hulpmiddelen of wetenschappelijke inzichten: ze waren er gewoonweg niet of buiten bereik voor de lagere klassen. Maar men kon dan nog altijd wel een beroep doen op de voorspraak van een beschermheilige. Ook beroepsgroepen georganiseerd in gilden verzekerden zich van bijstand door de verering van een beschermheilige of schutspatroun, of -patrones. Met het onderhavige boek hebben we een inventarisatie in handen van de in de Lage Landen vereerde beschermheiligen, met daarbij een korte theoretische inleiding, tevens verantwoording van de opzet van het boek.

Beschermheiligen, vaak stammend uit de middeleeuwen, hebben langzamerhand, en vooral in de twintigste eeuw, hun werkterrein verloren. Ontwikkelingen op wetenschappelijk, sociaal en politiek gebied maakten hun bemiddeling overbodig. Voor de schutspatronen vormde de Franse revolutie het begin van het einde: gilden werden opgeheven waardoor gildenaltaren en -kapellen verdwenen. Een tweede neergang werd veroorzaakt door de individualisering van de maatschappij: men organiseerde niet meer gezamenlijk de feestdag van de schutspatroun. De schrijvers van dit boek willen nu de rol en betekenis van de beschermheiligen opnieuw onder de aandacht brengen om zodoende de volksdevoties, maar daarmee ook de denk- en leefwereld waarvan ze getuigen, voor vergetelheid te behoeden.

De auteurs hebben heel wat 'helpers' van onze voorouders bijeen weten te brengen. Het naslagwerk is overzichtelijk in tweeën gedeeld. Het eerste deel 'Beschermheiligen tegen noden, rampen en gevaren', somt 38 noodsituaties in alfabetische volgorde op, met de daarvoor in onze regionen meest geraadpleegde heilige. Het tweede deel 'Beschermheiligen van ambachten en beroepen' bespreekt 55 beroepsgroepen met hun belangrijkste schutspatroun, volgens hetzelfde recept.

Elk onderdeel (bijvoorbeeld: hagelinslag, hondenbeten, hopeloze zaken) begint met een samenvatting van de *vita* of legende van de meest vereerde heilige, waarna de oorzaak van de verering wordt verklaard, soms slechts gelegen in een klein detail van de *vita*. Daarna worden rituelen van de devotie, eventueel bedevaartsplaatsen en de iconografie vermeld en ook de ziekten die de heilige genas. Ook worden nog andere beschermheiligen opgesomd die voor hetzelfde euvel werden aangeropen of, in deel II, voor dezelfde beroepsgroep als schutspatroun werden vereerd.

De *vitae* lijken soms op elkaar. Er zijn meerdere asceten in bossen of grotten, stichters van kloosters, evangelisten, en maagden die zich tegen de wil van de familie tot het christendom bekeerden. De geschiedenissen van de laatste categorie en andere martelaren uit het begin van het christendom zijn vaak nogal gruwelijk, maar dat maakte hen krachtige helpers zoals de H. Barbara van Nicomedië, een der veertien noodhelpers, aangeroepen bij brand, blikseminslag, een plotselinge dood, en patrones van ondermeer de mijnwerkers.

Het boek is encyclopedisch. Zoeken we bijvoorbeeld de schutspatroon van de historici via het 'Register van ambachten, beroepen, verenigingen, groepen', dan vinden we die niet: de meeste moderne beroepen ontbreken. Maar bij aanverwante beroepsgroepen komen er toch wat kandidaten te voorschijn. Zo kunnen archivariissen en heemkundigen terecht bij de H. Laurentius van Rome (derde eeuw), omdat hij de schatten van de kerk aan de armen uitdeelde toen hij werd gedwongen ze af te staan aan de staat, overigens geschaard onder het kopje 'Bankiers, wisselagenten, boekhouders', die als schutspatroon Mattheüs vereerden. We kunnen ook nog kijken bij 'Journalisten, schrijvers, uitgevers', die de heilige bisschop Franciscus van Sales als schutspatroon kozen, vanwege zijn omvangrijke oeuvre (over geestelijke leiding). Een foto van zijn beeld als patroon van de pers met aan zijn voeten een tekstverwerker (men ziet in ieder geval het toetsenbord), lijkt op een vrij recente hulpvraag te wijzen.

Het zit in dit boek wel goed met beschermheiligen en schutspatronen, maar de theorievorming heeft een duidelijk mankement. Bij de oorzaken voor de afname van de volksdevoties wordt namelijk de invloed van de Reformatie helemaal niet vermeld. Ook inventariseert men de frequentie van de devoties per regio niet. Wel worden provincies en steden genoemd, als een beschermheilige er werd vereerd. Het blijkt dan dat Vlaamse en Zuid-Nederlandse regionen vaker genoteerd worden. Ook onder de prachtige afbeeldingen, meest van de heiligen zelf, worden voornamelijk Vlaamse steden en dorpen vermeld. Niets nieuws onder de zon, maar het blijft opmerkelijk dat men hier geen notitie van maakt en als verklaring niet de Reformatie en haar gevolgen voor de beschermheiligen memoreert.

Afgezien daarvan, mede door de uitgebreide registers van noden, ambachten en heiligen, en vooral vanwege de schitterende illustraties, is dit een heerlijk boek om in te grasduinen.

Martha Catania-Peters

Stokvis, P. R. D. (ed.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen* (Amsterdam/Heerlen: SUN/OUNL, 2007, 510 blz., €39,50, ISBN 978 90 8506 294 3).

Microhistorie blijft een populaire vorm van geschiedbeoefening. Belevissen van individu en gezin vinden gretig aftrek in de vorm van biografie, egodocument en familiegeschiedenis. Philippe Ariès is een groot pionier op dit